

Рік, подавач проекту, тип трамваю	Основні умови
	<p>➤ друга лінія – «вокзал – по тому же началу – Военная ул. – Первая Человка – Брянский завод (может быть продолжена от Человки через предполагаемый виадук Екатеринбургской ж/д до Кайдак)»;</p> <p>3) розмір плати за право експлуатації – з 3-го року експлуатації в перші 10 років – 2 % від річного валового прибутку, наступні 10 р. – 4 %, решта часу – 6 %;</p> <p>4) плата за проїзд: Катерининський пр. – Нові плани – вокзал – 5 коп., вокзал – Брянський завод – 5 коп., з пересадкою – 8 коп.; для дітей віком до 5 років без окр. місця – безкоштовно, для місцевих учнів – по 2 коп. за лінію (мають право на придбання місячного квитка за 1,5 руб.); для поліціантів під час несення службових обов'язків – безкоштовно (не більше людини на вагон без окр. місця);</p> <p>5) строк введення в експлуатацію – 1,5 року;</p> <p>6) рух вагонів обов'язковий з 1.04. по 1.10. – з 7:00 до 20:00; інтервал руху – не більше 15 хвилин¹¹⁶</p>

УДК 947.081: 334/734 «18/19»

КРЕДИТНА КООПЕРАЦІЯ В КРИМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧТОК ХХ ст.)

Пятницькова Ірина

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. були часом важливих політичних, соціально-економічних та світоглядних змін. Однією з новацій цього часу стало поширення кооперативного руху, який виступав рушієм і водночас певним індикатором модернізаційних процесів у суспільстві. У сучасній українській історіографії створено цілий ряд ґрунтовних робіт з історії кооперативного руху України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Проте на регіональному рівні проблема потребує подальшого вивчення. Найменш дослідженим є історія кооперативного руху в Криму, де особливі природно-кліматичні, соціально-економічні умови наклали свій відбиток на його розвиток. Серед всіх організаційних форм кооперативного руху в регіоні найбільшого поширення набули кредитні товариства, що визначає об'єкт дослідження. Метою статті є аналіз розвитку, напрямів діяльності та значення кредитної кооперації у Криму в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Завдання: розгляд соціально-економічних, правових умов, динаміки розвитку кредитної кооперації в Криму протягом досліджуваного періоду; аналіз фінансових, посередницьких операцій товариств, їхньої культурно-просвітницької та благодійницької діяльності; вплив кредитної кооперації на соціально-економічний, культурний розвиток регіону.

На основі наукової літератури та джерел було визначено, що перші кредитні кооперативи в регіоні почали відкриватися у 70-і роки ХІХ ст. Ініціатива їх заснування належала представникам місцевої інтелігенції і на початкових етапах розвитку не приваблювала уваги широких мас. Збільшення кількості кооперативних товариств в Криму спостерігалось тільки після 1905 г.

¹¹⁶ Проект договора на устройство и эксплуатацию в г. Екатеринославе 2-й сети электрических железных дорог инженеров И. Я. Эзау и К. Ф. Неймайер // ЕГВ. – 1898. – № 195, 196. – С. 3–4.

Цьому сприяла державна політика, спрямована на розвиток установ дрібного кредиту, успішний досвід діяльності окремих кооперативів, поступова модернізація ментального ставлення населення до грошей, доходу і більш масове його включення в діяльність кооперативних товариств.

Основна фінансова операція кредитних товариств полягала у наданні населенню позик на прийнятних умовах, що значно розширило доступ населення до мілкового кредиту. Кооперативи також приймали від населення внески, здійснювали посередницькі операції з продажу та придбання сільськогосподарських товарів. На початку XX ст. одним із пріоритетних напрямів їхньої діяльності стає проведення культурно-просвітницьких заходів, матеріальна підтримка місцевих навчальних закладів та їх учнів. Вони також долучалися до благодійництва, особливо після початку Першої світової війни. Значні кошти кредитні кооперативи виділяли на підтримку військових та їхніх родин. У цілому їх діяльність позитивно вплинула на соціально-економічний та культурний розвиток регіону.

Ключові слова: Крим, кооперативний рух, ощадно-позичкове товариство, кредитне товариство.

Credit cooperative in the Crimea (the second halves XIX – early XX centuries)

Pyatnitskova Iryna

(Vasyl' Stus Donetsk National University)

The second halves of the nineteenth and early twentieth centuries were sometimes important political, socio-economic and ideological changes. One of the innovations of this time was the spread of the cooperative movement, which acted as a driving force and at the same time a definite index of modernization processes in society. In modern Ukrainian historiography a number of thorough works on the history of the cooperative movement of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries was created. However, at the regional level, the problem needs further study. The least investigated is the history of the cooperative movement in the Crimea, where the special natural-climatic, socio-economic conditions have impacted on its development. Among all organizational forms of cooperative movement in the region the most widely used credit companies, which determines the object of research. The purpose of the article is to analyze the development, directions of activity and importance of credit cooperation in the Crimea in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Tasks: consideration of socio-economic, legal conditions, dynamics of development of credit cooperation in Crimea during the investigated period; analysis of financial, intermediary operations of societies, their cultural-educational and philanthropic activity; the impact of credit cooperation on the socio-economic, cultural development of the region.

On the basis of scientific literature and sources, it was determined that the first credit cooperatives in the region began to open in the 70's of the nineteenth century. The initiative to establish them belonged to representatives of local intelligentsia and at the initial stages of development did not attract the attention of the masses. The increase in the number of cooperative societies in the Crimea was observed only after 1905. This was promoted by state policy aimed at developing small-credit institutions, successful experience of the activities of individual cooperatives, gradual modernization of the people's mental attitude towards money, income, and its mass inclusion in the activity of cooperative societies.

The main financial operation of credit societies was to provide loans to the population on acceptable terms, which greatly expanded the population's access to small loans. Cooperatives also took contributions from the population, brokered the sale and purchase of agricultural products. At the beginning of the twentieth century one of the priority directions of their activities is the carrying out of cultural and educational events, material support of local educational institutions and their students. They also joined charity, especially after the start of the First World War. Significant funds were provided by credit cooperatives in support of the military and their families. In general, their activities have positively influenced the socio-economic, cultural development of the region.

Key words: Crimea, cooperative movement, savings and loan society, credit society.

Кредитная кооперация в Крыму (вторая половина XIX – начало XX вв.)

Пятницкова Ирина

(Донецкий национальный университет имени Василя Стуса)

Вторая половина XIX – начало XX в. были временем важных политических, социально-экономических и мировоззренческих изменений. Одной из новаций этого времени стало распространение кооперативного движения, которое было его составляющей, и в то же время определенным индикатором модернизационных процессов в обществе. В современной украинской историографии создан целый ряд фундаментальных работ по истории кооперативного движения Украины второй половины XIX – начала XX в. Однако на региональном уровне проблема требует дальнейшего изучения. Наименее исследованная история кооперативного движения в Крыму, где особые природно-климатические, социально-экономические условия наложили свой отпечаток на его развитие. Среди всех организационных форм кооперативного движения в регионе наибольшее распространение получили кредитные общества, что и определяет объект исследования. Целью статьи является анализ развития направлений деятельности и значения кредитной кооперации в Крыму во второй половине XIX – начале XX в. Задачи: рассмотрение социально-экономических, правовых условий, динамики развития кредитной кооперации в Крыму на протяжении исследуемого периода; анализ финансовых, посреднических операций обществ, их культурно-просветительской и благотворительной деятельности; влияние кредитной кооперации на социально-экономическое, культурное развитие региона.

На основе научной литературы и источников было определено, что первые кредитные кооперативы в регионе начали открываться в 70-х годах XIX в. Инициатива их создания принадлежала представителям местной интеллигенции и на начальных этапах развития не привлекала внимания широких масс. Увеличение количества кооперативных обществ в Крыму наблюдалось только после 1905 г. Этому способствовала государственная политика, направленная на развитие учреждений мелкого кредита, успешный опыт деятельности отдельных кооперативов, постепенная модернизация ментального отношения населения к деньгам, доходу и более массовое его включение в деятельность кооперативных обществ.

Основная финансовая операция кредитных обществ состояла в предоставлении населению займов на приемлемых условиях, что значительно расширило доступ населения к мелкому кредиту. Кооперативы также принимали от населения вклады осуществляли посреднические операции по продаже и приобретению сельскохозяйственных товаров. В начале XX в. одним из приоритетных направлений их деятельности становится проведение культурно-просветительских мероприятий, материальная поддержка местных учебных заведений и их учеников. Они также занимались благотворительностью, особенно после начала Первой мировой войны. Значительные средства кредитные кооперативы выделяли на поддержку военных и их семей. В целом их деятельность положительно повлияла на социально-экономическое, культурное развитие региона.

Ключевые слова: Крым, кооперативное движение, ссудо-сберегательное товарищество, кредитное общество.

Кредитна кооперация була важливим фактором соціально-економічної модернізації суспільства в другій половині XIX – на початку XX ст. В умовах розвитку капіталістичних відносин вони сприяли самоорганізації населення, розширили можливість отримання дрібного кредиту, доступних за ціною і більш якісних товарів, вигідному продажу товарів власного виробництва. Історичний досвід діяльності кооперативних товариств міг бути корисний і в сучасних соціально-економічних умовах.

Актуальність досліджуваної теми також обумовлена недостатньою вивченістю кооперативного руху на регіональному рівні, зокрема в Криму, де специфічні

природно-географічні, соціально-економічні умови позначилися на його поширенні і сприяли формуванню його особливих рис.

Розвиток кредитної кооперації другої половини XIX – початку XX ст. в Криму не став предметом окремого наукового дослідження. У контексті загального розвитку історії кооперативного руху окремі аспекти проблеми розглядалися у працях дослідників кінця XIX – початку XX ст. С. Н. Прокоповича¹, В. Ф. Тотоміанца². У радянський час ставлення до дореволюційного кооперативного руху було досить негативним. Висвітлюючи його з класового підходу, дослідники вважали, що товариства сприяли поглибленню соціальної диференціації і лише погіршували матеріальне становище селян, зтягуючи їх у боргові тенета. У 80–90-ті рр. XX ст. основні концептуальні питання проблеми були розглянуті в роботах Л. І. Гайдай³, Г. Н. Губенко⁴, присвячених розвитку кооперативного руху на Півдні України. На більш сучасному етапі розвиток кредитної кооперації Таврійської губернії розглянуто у статтях В. В. Бойка⁵. Автор об'єктивно проаналізував розвиток і основні напрями діяльності кредитних товариств. Проте, як і його попередники, не ставив перед собою завдання вивчити особливості розвитку кооперації на півострові, більшу увагу він зосередив на висвітленні материкових повітів губернії, а саме Бердянського, Дніпровського, Мелітопольського.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного і об'єктивного аналізу архівних матеріалів, опублікованих джерел і наукової літератури всебічно вивчити розвиток кредитної кооперації в Криму у другій половині XIX – на початку XX ст. Для реалізації цієї мети передбачається вирішення таких завдань: розглянути соціально-економічні умови і динаміку розвитку кредитної кооперації в Криму протягом досліджуваного періоду; проаналізувати діяльність товариств; визначити вплив кооперативного руху на соціально-економічний, культурний розвиток регіону.

У роботі основна увага зосереджена на дослідженні розвитку кооперативного руху на території півострова Крим, який в адміністративно-територіальному відношенні в другій половині XIX – на початку XX ст. був розділений на Євпаторійський, Перекопський, Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський повіти Таврійської губернії. При цьому матеріал статті не обмежується виключно цією територією, для аналізу статистичних даних, виявлення характерних рис і регіональних особливостей розвитку кооперативного руху Криму були використані матеріали загалом по Таврійській губернії, яка крім зазначених також включала Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський повіти. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від виникнення перших товариств у кінці 1860-х рр. XIX ст. до 1917 року, коли у зв'язку з революційними перетвореннями сформува-

¹ Прокопович С. Н. Кооперативное движение в России. – Москва: Т-во типогр. им. Мамонтова, 1918. – 386 с.; Прокопович С. Н. Кредитная кооперация в России. – Москва: Центр. т-во «Кооперативное изд-во», 1923. – 144 с.

² Тотоміанц В. Ф. Кредитная кооперация в России // Вестник кооперации. – 1910. – № 3. – С. 3–41.

³ Гайдай Л. І. Роль кооперації в розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 100–106.

⁴ Губенко Г. Н. Сельская кредитная кооперация на Юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма в начале XX в. // История СССР. – 1981. – № 2. – С. 159–170.

⁵ Бойко В. В. Развитие кредитной кооперации в Таврической губернии во второй пол. XIX – начале XX века // VI Таврические научные чтения. – 2005. – С. 36–40.

лися нові, відмінні від попередніх, умови, фактори і тенденції розвитку кооперативного руху.

Для вивчення проблеми залучено широке коло опублікованих та неопублікованих джерел, зокрема законодавчі акти, нормативні документи кооперативних організацій, документи органів місцевої влади та самоврядування, статистичні дані, періодичні видання. Використано матеріали Державного архіву в Автономній Республіці Крим, Державного архіву Миколаївської області.

Кредитна кооперація зародилася в Німеччині в середині XIX ст. Досить швидко засновані Ф. Г. Шульце-Делічем та Г. Райффайзенем товариства проявили себе як ефективний спосіб самодопомоги та організації мілкового кредитування. Їхній досвід викликав зацікавлення української, російської інтелігенції, які в умовах соціально-економічних реформ намагалися його застосувати для допомоги селянам у розвитку господарств та залучення їх до товарно-грошових відносин. Перші спроби відкрити кредитний кооператив на Україні датуються 1862 р., саме тоді група ремісників м. Одеси підготувала статут ощадно-позичкового товариства, але подальша його доля невідома⁶. Тому прийнято вважати, що українська кредитна кооперація бере свій початок з відкриття у 1869 р. Гадяцького ощадно-позичкового товариства⁷. У Криму кредитна кооперація виникає дещо пізніше, а саме у 1875 р. у Феодосії було відкрито ощадно-позиковий кооператив⁸. У 1885 р. почали діяльність, ще два товариства в Ялті та Севастополі⁹. Об'єднані в товаристві члени вносили пайові внески, з яких формувався капітал. Саме з цих коштів кооператив видавав своїм членам позики.

Розвиток кооперативного руху в 70–80-і рр. XIX ст. складно назвати стрімким, що обумовлено низкою причин. Наприклад, низький рівень сприйняття кооперативних ідей населенням. Зокрема, у травні 1871 р. новоросійський і бесарабський генерал-губернатор в одному із циркулярів жалівся, що в середовищі селян ще не сформувався чітке усвідомлення необхідності для них банків і кредитних товариств¹⁰. Мета кооперативного руху полягала в самоорганізації дрібних виробників. Для того, щоб допомогти їм у розвитку господарств, створити умови для отримання невеликого в розмірі, але доступного кредиту. Соціальною базою кооперації повинно було стати населення середнього і нижче рівня достатку.

Як правило, ініціатива відкриття товариств належала місцевій інтелігенції, земствам і не завжди була зрозуміла широким верствам населення. До того ж пай у розмірі 50 руб., значної на той час суми, відразу ж виключав можливість участі в товариствах переважної більшості населення. Забезпечені верстви, не отримавши в перші роки великого прибутку від участі в кооперативах, швидко втрачали до них інтерес і виходили з товариств, забираючи свої пайові капітали, що ще більше послаблювало становище кооперативів та призводило до їх закриття.

⁶ Образцовый устав кредитного товарищества / А. Е. Кульжный // Деревенская кооперация. – Харьков: [б. и.], 1911. – С. 284.

⁷ Бородаєвський І. Історія кооперації. – Прага: Укр. громад. видав. фонд, 1925. – С. 233.

⁸ Отчет о состоянии кредитных ссудо-сберегательных товариществ и земских касс мелкого кредита по данным на 1 января 1911 г. – Санкт-Петербург: Типо-литография «Якорь», 1912. – С. 148.

⁹ Переписка по вопросу отдаленных кредитных учреждений, о ревизиях кооперативных товариществ и др. учреждений, 1902–1910 гг. // Державний архів Миколаївської області. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 4, 626 арк.

¹⁰ Бойко В. В. Развитие кредитной кооперации в Таврической губернии во второй пол. XIX – начале XX века // VI Таврические научные чтения. – 2005. – С. 37.

Проблематичним у діяльності кооперативних товариств також була відсутність законодавчої бази. Кожне товариство, за прикладом західноєвропейських кооперативів, розробляло свій статут, який надалі мало затвердити міністерство внутрішніх справ та міністерство фінансів. Цей процес був досить складним та довготривалим.

З 90-х рр. XIX ст. намітилися тенденції більш стабільного й інтенсивного розвитку кооперативного руху як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Цьому сприяли подальший розвиток капіталістичних відносин, політика держави, спрямована на розвиток дрібного кредиту. Саме в цей період було прийнято низку важливих для подальшого розвитку кооперативного руху законодавчих актів. У 1895 р. було затверджено «Положення про установи дрібного кредиту», згідно з яким створювався новий вид кредитних кооперативів – кредитні товариства. На відміну від ощадно-позичкових, вони не передбачали пайових внесків, а їхній капітал на початковому етапі діяльності формував з коштів, наданих Державним банком¹¹. За умовами «Положення» було розширено діяльність ощадно-позичкових товариств, зокрема їм, разом з кредитними, дозволялося проведення посередницьких операцій, збільшувався допустимий розмір кредитів.

У 1896 р. був прийнятий «Нормальний статут ощадно-позичкових товариств», що значно спростило процедуру їх відкриття, адже ця функція покладалася на губернатора. Зменшувався і розмір пайових внесків до 10 крб.¹²

Проте свобода кооперативів залишалася досить обмеженою. Кожне товариство повинно було заздалегідь попередити голову місцевої поліції про проведення загальних зборів і надати перелік питань, які передбачалося розглянути. Губернатори мали право закрити товариство, якщо вважали його діяльність такою, що суперечить закону.

Під впливом розвитку кооперативного руху 7 червня 1904 р. уряд прийняв «Положення про установи дрібного кредиту»¹³. Наступного року було ухвалено «Нормальний статут для кредитних і ощадно-позичкових товариств»¹⁴. Згідно з «Положенням» 1904 р. було організовано Управління у справах дрібного кредиту, яке діяло при Державному банку. Воно представляло інтереси кредитної кооперації у вищих урядових установах, відповідало за забезпечення товариств державними кредитами. І разом з тим здійснювало нагляд та контроль за їхню діяльністю. Для виконання останньої функції при Управлінні було засновано Комітет Управління у справах дрібного кредиту, до якого входили представники різних відомств, і в тому числі два представники Міністерства внутрішніх справ, які мали право вето з усіх питань.

На місцях створювалися губернські комітети, які склалися з представників адміністрації і земств під керівництвом губернатора. Ці комітети давали дозвіл на

¹¹ Свод Законов Российской империи. Кн. IV, Т. XIII–XVI. – Санкт-Петербург: Т-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1910. – С. 354–358.

¹² Частные общества: сб. законов, распоряжений правительства и решений правительствующего Сената с приложенными нормальными и образцовыми уставами и справочных сведений о собраниях, съездах, лекциях, курсах, лотарях, выставках, библиотеках и т. п. – Рига, 1912. – С. 434–450.

¹³ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Петроград: Екатеринославская типография, 1917. – С. 349–354.

¹⁴ Образцовый устав кредитного товарищества / А. Е. Кульжньий // Деревенская кооперация. – Харьков: [б. и.], 1911. – С. 242–265.

відкриття закладів дрібного кредиту, вносили пропозиції до Управління з різних питань, займалися складанням річних звітів, призначенням ревізій. Останні повинні були проводити інспектори дрібного кредиту. До їхніх обов'язків також входило надання допомоги в заснуванні товариств, перевірка звітів.

З одного боку «Положення про заклади дрібного кредиту» мало позитивне значення. Створювався окремий державний орган, який опікувався цими закладами, дозволялося організовувати спілки закладів мілкового кредиту. З іншого ж боку – товариства залишалися обмеженими у своїх фінансових справах: чітко фіксувалися терміни позик, їх призначення та допустимий розмір, підтверджувався контроль місцевої влади за цими організаціями.

Згідно з доступними джерелам у 1905 р в Криму діяло 7 ощадно-позичкових товариств, серед них 2 – в Сімферопольському повіті і по одному – у Ялтинському, Перекопському, Феодосійському повітах, Севастопольському градоначальництву. За наявними статистичними даними до 1913 р. на півострові було відкрито ще 21 ощадно-позичкове та 38 кредитних товариств. Найбільше товариств було відкрито в Феодосійському повіті, а саме 5 ощадно-позичкових та 15 – кредитних¹⁵.

Якщо порівнювати ці дані з розвитком ощадно-позичкових товариств у материкових повітах Таврійської губернії, то можна зробити висновок, що в Криму їх було значно менше. Проте, якщо взяти в розрахунок кількість населення та його густоту, яка в кримських повітах була значно меншою, можна зробити висновок, що кредитна кооперація у досліджуваному регіоні розвивалася пропорційно до кількості населення, і відповідала загальним темпам розвитку.

У регіоні діяли як малі сільські товариства, до складу яких входило до 150 осіб, так і досить великі, кількість членів яких перевищувала тисячу осіб. До останніх належали Феодосійське, Тараштакське, Старо-Кримське кредитні товариства Феодосійського повіту¹⁶.

До кооперативної діяльності в регіоні залучались різні категорії населення. Проте більшість членів належали до селянства. Членами товариств були також ремісники, торговці. Зокрема, Керч-Енікальське ощадно-позичкове товариство спеціалізувалося на наданні кредитів саме цим категоріям населення. Фактично в кожному товаристві був незначний відсоток представників місцевої інтелігенції. Це були вчителі, священики, фельдшери, чиновники¹⁷. Саме вони, як правило, входили до керівних органів кооперативі, вели діловодство.

Діяльність ощадно-позичкових і кредитних кооперативів була спрямована на надання населенню дрібного кредиту для розвитку свого господарства і більш масового і безболісного включення в товарно-грошові відносини. Порівнюючи з панівним в той час лихварськими кредитами, умови кооперативного кредитування були більш прийнятними для населення. До 1895 р. кооперативні позики видава-

¹⁵ Переписка с кредитными товариществами о недоверии крестьян, о вмешательствах общественных организаций в дела кредитных товариществ, (1917–1920 гг.). // Державний архів Автономної республіки Крим (далі ДА АРК). Ф. 69. Оп. 2. Спр. 48, 434 арк.; Статистический справочник Таврической губернии. – Симферополь: Типогр. Таврического губернского земства, 1915. – 222 с.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Переписка с кредитными товариществами о недоверии крестьян, о вмешательствах общественных организаций в дела кредитных товариществ, (1917–1920 гг.). // ДА АРК. Ф. 69. Оп. 2. Спр. 48, 434 арк.; Статистический справочник Таврической губернии. – Симферополь: Типогр. Таврического губернского земства, 1915. – 222 с.

лися терміном до 9 місяців, з можливою відстрочкою до 3 місяців. За дозволом міністерства фінансів кооперативи могли надавати кредити на більший термін. Після прийняття «Положення про заклади дрібного кредиту» в 1895 р. кредитним і ощадно-позичковим товариствам дозволялося надавати короткострокові позики до 1 року і довгострокові з дозволу міністра фінансів – до 5 років. З 1904 р., відповідно до «Положення про заклади дрібного кредиту», кооперативи не потребували спеціального дозволу від міністра фінансів для видачі довгострокових кредитів терміном до 5 років¹⁸. На практиці переважна більшість кооперативних позик видавалася на короткий термін. Так, 93,3 % кредитних кооперативів Таврійської губернії видавали позики терміном до одного року¹⁹. Через низький рівень кредитоспроможності населення, фінансову слабкість окремих товариств кооперативи намагалися уникати довгострокових кредитів.

Відсотки за позиками встановлювалися за рішенням загальних зборів і залежали від їх терміну, розміру і призначення. У кредитних кооперативах Криму вони становили 9–12 %²⁰. У кооперативах Західної Європи процентні ставки по кредитах були значно меншими. Так, у німецьких кредитних товариствах за позики брали тільки 4,7 % річних²¹.

Проте, повертаючись до реалій українського суспільства кінця XIX – початку XX ст., це було кроком вперед у розширенні доступу населення до кредиту. Процедура їхнього оформлення була досить простою, а відсотки значно меншими від лихварські.

Доступні умови кредитування сприяли стрімкому розвитку кооперативного кредиту і залучення до нього все більшої кількості населення. Про це свідчить постійне збільшення загальної суми позик, виданих товариствами регіону. Якщо на 1 січня 1909 р. кредитними кооперативами в цілому Таврійської губернії було видано позик на суму 6 414,7 тис. руб., то станом на 1 січня 1916 року їхня сума збільшилася більше від 2,5 рази і складала 17 437 тис. руб.²².

Максимальна сума однієї кооперативної позики встановлювалася в розмірі 300 руб. У 1916 р. уряд дозволив товариствам надавати кредити до 500 руб.²³. Більшість же кредитних і ощадно-позичкових кооперативів надавали позики в середньому близько 100 руб. на одного члена, але їхні суми могли варіюватися. Так, в Олександрівському кредитному товаристві Перекопського повіту середня сума позики на одного члена товариства становила 200 руб., тоді як у Вірмено-Базарському цього ж повіту – 70 руб.²⁴. Члени кредитних товариств неодноразово звер-

¹⁸ Прокопович С. Н. Кредитная кооперация в России. – Москва: Центр. т-во «Кооперативное изд-во», 1923. – С. 147–148.

¹⁹ Сводные отчеты за 1905 г., 1906 г., 1907 г. Таврического губернского комитета по делам мелкого кредита. 1904–1916 гг. // ДА АРК Ф. 70. Оп. 1. спр. 64. арк. 106.

²⁰ Отчет о состоянии кредитных товариществ ссудо-сберегательных товариществ и земских касс мелкого кредита по данным на 1 января 1911 г. – Санкт-Петербург: Типо-литография «Якорь», 1912. – 525 с.

²¹ Прокопович С. Н. Кредитная кооперация в России. – Москва: Центр. т-во «Кооперативное изд-во», 1923. – С. 87.

²² Ежегодник России за 1911 г. – Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, 1912. – С. 29–33; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Петроград: Екатеринославская типография, 1917. – С. 558–567.

²³ Прокопович С. Н. Кредитная кооперация в России. – Москва: Центр. т-во «Кооперативное изд-во», 1923. – С. 23.

²⁴ Отчет о состоянии кредитных товариществ ссудо-сберегательных товариществ и земских касс мелкого кредита по данным на 1 января 1911 г. – Санкт-Петербург: Типо-литография «Якорь», 1912. – С. 147–149.

талися до управління кооперативів, місцевої влади з проханнями збільшити суму можливого кредиту.

Звичайно, кредити в розмірі 100 руб. не могли відразу ж кардинально змінити господарство позичальників. Однак і ці гроші, при раціональному використанні, здатні були вплинути на підвищення продуктивності господарства позичальника. На середньостатистичну кооперативну позику можна було купити коня (середня ціна на початку ХХ ст. на півдні України становила 70 руб.), корову (54 руб.), кілька поросят (шт. – 13 руб.), або орендувати кілька десятин землі²⁵. Лише до кінця 1906 р. кредитні товариства, що знаходилися у підпорядкуванні Севастопольського відділення державного банку Таврійської губернії видали 11 807 членам кредитів на суму близько 122 тис. руб.²⁶. Постійно їх сума збільшувалася, що свідчить про збільшення довіри населення до кооперативного кредитування.

Для того, щоб населення використовувало надані кооперативами кредити безпосередньо для розвитку власного господарства, чинне на той час законодавство дозволяло видавати позики тільки на виробничі потреби, тобто на придбання землі, сільськогосподарського інвентарю, зерна, насіння, худоби, інструментів і матеріалів для професійного розвитку або оренду землі. Представники товариств, управління у справах дрібного кредиту досить часто перевіряли, чи дійсно видана сума була використана за призначенням. У разі виявлення нецільового використання кредиту управління мало право вимагати негайно повернути борг і виключити позичальника зі складу товариства.

У кооперативних товариствах регіону, як і в країні в цілому, існувала проблема з поверненням позик. Законодавство передбачало можливість конфіскації майна позичальника в еквіваленті розміру боргу. Так, у 1906 р. кредитними товариствами Таврійської губернії було конфісковано майна на суму 3,6 тис. руб. Боржників виключали зі складу товариств. У 1914 р. з 41 товариства Таврійської губернії було виключено 225 членів через заборгованість²⁷. Проте значна частина «безнадійних» боргів просто списувалася.

Важливою фінансовою операцією ощадно-позичкових і кредитних товариств було прийняття від населення грошових внесків під відсотки. Це сприяло не тільки отриманню незначних додаткових коштів, а й вплинуло на трансформацію негативного ментального ставлення до грошового прибутку. Так, кореспондент херсонської газети «Рідний край» зазначав, що поширення закладів дрібного кредиту в Дніпровському повіті Таврійської губернії викликало довіру до них, зберігання грошей у печах і за образами відійшло в минуле, «а будь-яку вільну копійку при першій можливості з бажанням віддають в товариства. Подібну довіру й симпатію мали і кредитні кооперативи інших повітів», – зазначав автор²⁸.

Кооперативи приймали грошові внески різних розмірів, допустима їх сума визначалася самими товариствами. Здебільшого це були внески терміном до од-

²⁵ Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1914 г. – Херсон: Типо-литография С. Н. Ольховникова, 1916. – С. 44.

²⁶ Сводные отчеты за 1905 г., 1906 г., 1907 г. Таврического губернского комитета по делам мелкого кредита. 1904–1916 гг. // ДА АРК Ф. 70. Оп. 1. спр. 64. Арк. 88.

²⁷ Отчеты ссудо-сберегательных товариществ за 1914 г. // ДА АРК. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 42.

²⁸ Сводные отчеты за 1905 г., 1906 г., 1907 г. Таврического губернского комитета по делам мелкого кредита. 1904–1916 гг. // ДА АРК Ф. 70. Оп. 1. спр. 64. Арк. 107.

ного року, хоча практикувалися і довгострокові. Залежно від суми внеску та терміну процентна ставка могла варіювати від 3 до 9 % річних²⁹. За сумою прийнятих від населення вкладів кооперативні товариства Таврійської губернії займали провідні позиції серед інших губерній Російської імперії³⁰.

Кримські кредитні кооперативи також займалися посередницькими операціями з придбання для своїх членів предметів, необхідних для господарства, ремесел і промислів, а також зі збуту продукції на вигідних умовах. Розвиток сільського господарства, потреба в забезпеченні селян якісним насінням, сільськогосподарською технікою, інвентарем, вигідного продажу своєї продукції робили цей напрям кооперативної діяльності вкрай необхідним. Через кредитні кооперативи регіону населення переважно купувало сільськогосподарський інвентар, насіння, матеріали для ремесла та кустарного виробництва, худобу і корма для нього. Також за допомогою кооперативів селяни орендували землю, що було значно дешевше³¹.

Важливим для підтримки і розвитку сільського господарства був напрямок кооперативної діяльності пов'язаний зі збутом сільськогосподарської продукції. Зібравши новий урожай, селяни поспішали його відразу продати, щоб оплатити борги і покрити витрати. Унаслідок цього до весни, коли ціни на сільськогосподарську продукцію піднімалися, у них не залишалося ні зерна, ні корму для худоби, ні грошей для їх придбання. Перекупники користувалися цим і за безцінь скуповували у селян зерно восени, а навесні продавали його в кілька разів дорожче. Альтернативу запропонували кредитні товариства. Вони на прийнятних умовах в обмін на зерно давали селянам позики. Позичальник міг повернути гроші і забрати свою заставу, в іншому випадку кооператив зерно продавав і погашав позику.

Кооперативні товариства регіону займалися культурно-освітньою та благодійною діяльністю. Вони проводили лекції, виписували й поширювали серед членів кооперативну літературу, виділяли з прибутку кошти місцевим навчальним закладам, засновували стипендії для здібних, малозабезпечених учнів. Так, Донузлавське кредитне товариство Євпаторійського повіту виділило на стипендії 300 руб.³².

Велику допомогу кредитні кооперативи Криму надавали під час Першої світової війни солдатам і членам їхніх родин. Вони виділяли кошти на відкриття госпіталю в Мелітополі, облаштування місць для поранених у місцевих лікарнях, збори одягу і продовольства для армії. Особливу увагу товариства проявляли до родин мобілізованих членів. Розуміючи всю складність ситуації, для таких родин відтерміновувалася сплата боргів по позиках на різні терміни³³.

Кредитна кооперація в Криму виникла у 70-ті рр. XIX ст., але її інтенсивний розвиток спостерігався вже на початку XX ст. Він був обумовлений розвитком капіталістичних відносин, формуванням законодавчої бази та матеріальною підтримкою з боку держави. З огляду на особливості ландшафту півострова (порів-

²⁹ Там само. Арк. 16.

³⁰ 25 років будівництва сільськогосподарської і кредитної кооперації до 25-річного ювілею життя і діяльності Бердянського сільського кредитного союзу 1902–1907 рр. – Харків: Сільський господар, 1927. – С. 38.

³¹ Отчеты ссудо-сберегательных товариществ за 1914 г. // ДА АРК. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 43.

³² Протоколы общих собраний членов ссудо-сберегательных товариществ, 1911–1914 гг. // ДА АРК. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 118.

³³ Об участии товариществ района Симферопольского отделения государственного банка в деле помощи воинам и их семьям, 1914–1915 гг. // ДА АРК. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 90.

нюючи з материковими повітами Таврійської губернії, меншою кількістю населення) можна зробити висновок, що кооперативний рух у регіоні розвивався відповідно до загальних тенденцій.

Кредитні товариства відігравали важливу роль у соціально-економічному житті регіону в другій половині XIX – початку XX ст. Одним із важливих значень їх діяльності була адаптація сільськогосподарського виробника до торгово-ринкових відносин. Цьому сприяли позики, надані населенню на виробничі потреби, прийняття грошових внесків, здійснення посередницьких операцій. Важливе значення для культурного, соціального розвитку регіону мала культурно-просвітницька та благодійницька діяльність кооперативів.

Reference

Boyko, V. V. (2006). Razvitie kreditnoy kooperatsii v Tavricheskoy gubernii vo vtoroy pol. XIX – nachale XX veka. *VI Tavricheskie nauchnyie chteniya*, 36–40. [in Russian].

Borodaevskiy, I. (1925). IstorIya kooperatsiyi. Praga: Ukr. gromad. vidav. Fond. [in Ukrainian].

Gayday, L. I. (1995). Rol kooperatsiyi v rozvitku kapitalizmu v selyanskih gospodarstvah Pravoberezhno Ukrayini (1906–1914 rr.). *Ukrayinskiy Istorichniy zhurna – The Ukrainian Historical Journal*, 4, 100–106. [in Ukrainian].

Gubenko, G. N. (1981). Selskaya kreditnaya kooperatsiya na Yuge Ukrainyi i ee rol v razvitii agrarnogo kapitalizma v nachale XX v. *Istoriya SSSR – History of the USSR*, 2, 159–170. [in Russian].

25 rokov budivnytstva silskohospodarskoi i kredytnoi kooperatsii do 25-richnoho yuvileiu zhyttia i diialnosti Berdianskoho silskoho kredytnoho soiuзу 1902–1907 rr. (1927). Kharkiv: Silskiy hospodar. [in Ukrainian].

Ezhegodnik Rossii za 1911 g. (1912). Sankt-Peterburg: Tsentralnyi statisticheskiy komitet Ministerstva vnutrennih del. [in Russian].

Lanovyk, B. (1995). Istoriia hospodarstva: Ukraina i svit: Pidruchnyk dlia studentiv vuziv. Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].

Ob uchastii tovarishestv rajona Simferopolskogo otdeleniya gosudarstvennogo banka v deli pomoshi vojniam i ih semyam, 1914–1915 gg. *The State Archives in the Autonomous Republic of the Crimea*, f. 70, op. 1, ed. hr. 390, l. 90. [in Russian].

Obraztsovyiy ustav kreditnogo tovarishestva. (1911). Kulyzhnyi A. E. (ed.). Derevenskaya kooperatsiya. Harkov. [in Russian].

Otchet o sostoyanii kreditnyh tovarishestv ssudo-sberegatelnyh tovarishestv i zemskih kass melkogo kredita po dannym na 1 yanvara 1911 g. (1912). Sankt-Peterburg: Tipo-litografiya «Yakor». [in Russian].

Otchet ssudo-sberegatelnyh tovarishestv za 1914 g., *The State Archives in the Autonomous Republic of the Crimea*, f. 70, op. 1, ed. hr. 386. l. 51. [in Russian].

Perepiska po voprosu otdalennyh kreditnyh uchrezhdenij, o reviziyah kooperativnyh tovarishestv i dr. uchrezhdenij, 1902–1910 gg. *The State Archives in Mykolaiv oblast*, f. 53, op. 1, ed. hr. 4, l. 746. [in Russian].

Perepiska s kreditnimi tovarishestvami o nedoverii krestyan, o vmeshatelstvah obshestvennyh organizacij v dela kreditnyh tovarishestv, (1917–1920 gg.). *The State Archives in the Autonomous Republic of the Crimea*, f. 69, op. 2, ed. hr. 48, l. 434. [in Russian].

Polozhenie ob uchrezhdeniyah melkogo kredita vyisochayshe uchrezhdennoe 7 iyunya 1904 g. (1904). *Soyuz potrebiteley*. 14, 349–354. [in Russian].

Prokopovich, S. N. (1918). Kooperativnoe dvizhenie v Rossii. Moskva: T-vo tipogr. im. Mamontova. [in Russian].

Prokopovich, S. N. (1923). Kreditnaya kooperatsiya v Rossii. Moskva: Tsentr. t-vo «Kooperativnoe izd-vo». [in Russian].

Protokoly obshih sobranij chlenov ssudo-sberegatelnyh tovarishestv, 1911–1914 gg. *The State Archives in the Autonomous Republic of the Crimea*, f. 70, op. 1, ed. hr. 268. l. 133. [in Russian].

Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedeniy po selskomu hozyaystvu Rossii i inostrannykh gosudarstv (1917). Petrograd: Ekaterinoslavskaya tipografiya.

Svod Zakonov Rossiyskoy imperii (1910). Kn. IV, T. XIII–XVI. Sankt-Peterburg: T-vo skoro-pechatni A. A. Levenson. [in Russian].

Svodnye otchety za 1905 g., 1906 g., 1907 g. Tavricheskogo gubernskogo komiteta po delam melkogo kredita. 1904–1916 gg. *The State Archives in the Autonomous Republic of the Crimea*, f. 70, op. 1, ed. hr. 64. l. 190. [in Russian].

Statistiko-ekonomicheskii obzor Hersonskogo uезда za 1914 g. (1916). Herson: Tipo-litografiya S. N. Olhovnikova. [in Russian].

Totomiants, V. F. (1910). Kreditnaya kooperatsiya v Rossii Vestnik kooperatsii, 3, 3–41. [in Russian].

Chastnyie obschestva: sb. zakonov, rasporyazheniy pravitelstva i resheniy pravitelstvuyushego Senata s prilozhenimi normalnih i obraztsovyih ustavov i spravochnyih svedeniy o sobraniyah, sezdah, lektsiyah, kursah, lotareyah, vystavkah, bibliotekah i t. p. (1912). Riga. [in Russian].

УДК 94(477.54): 316. 347

ІНСТИТУТ «ЧОРНИЧОК» ЯК ЕЛЕМЕНТ РЕЛІГІЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Арзуманова Тетяна

(Харківський національний університет будівництва та архітектури)

Актуальним напрямом сучасної історіографії є дослідження релігійного повсякдення, місця та ролі релігійних практик у духовному житті суспільства та пересічних громадян. Характерною рисою релігійного повсякдення в ХІХ ст. став пошук значною частиною населення Російської імперії альтернативи офіційному православ'ю в різноманітних релігійних течіях, конфесіях, сектах. Саме в них миряни, як їм здавалося, знаходили більше святості, чистоти, моральності, шансів на спасіння душі. Можливим аналогом православному чернецтву певною мірою слід вважати «інститут чорничок» у межах жіночого духовного подвижництва в Російській імперії в досліджуваний період.

У статті розглянуті причини появи та сутність інституту чорничок. Проаналізовано ставлення до чорничок населення, представників Російської православної церкви та державної влади.

У висновках автор стверджує, що чорництво було поширеним явищем в Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. Нерозуміння представниками влади та офіційної церкви сутності чорництва часто призводило до звинувачень жінок в належності до сектантства. Чорнички були представлені в середовищі як старообрядок, так і представниць офіційного православ'я, які шукали альтернативні шляхи релігійного життя, альтернативний спосіб жіночого чернецтва.

На думку автора, чорнички були представлені переважно етнічними росіянками, або українками, які мали тісні зв'язки з чорничками на теренах центральних регіонів Росії. Поступово їхні ідеї знайшли підтримку та поширення серед місцевого населення українського походження.

Автор наголошує, що незначна кількість джерел, уведених до наукового обігу, не дозволяє зробити остаточні висновки про умови та особливості розвитку інституту чорничок у Харківській губернії. Можна припустити, що чорнички були досить рідким явищем та сприймалися